

*Козинець Олена Гаврилівна,
кандидат істор. наук, доцент
кафедри Права України ЧПБП
Міжнародного науково-
технічного університету*

МІСТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ ТА ЇХ ПРАВО

Процеси демократизації українського суспільства і держави розпочались після проголошення незалежності України і прийняття чинної Конституції. Складовою частиною процесу демократизації стало визнання і гарантування місцевого самоврядування.

Світовий досвід щодо необхідності використання місцевого самоврядування об'єктивно веде до пошуку такої моделі організації влади в Україні, яка б відповідала сучасним демократичним вимогам, а також забезпечувала б права і свободи громадян, задоволення їхніх потреб.

Місцеве самоврядування в різних формах існувало на всіх етапах розвитку суспільства як в Україні, так і поза її межами. З початку 90-х рр. ХХ ст. почалася нова історія місцевого самоврядування в Україні. Цей процес не припиняється і зараз, що привертає особливу увагу юридичної науки. Це в свою чергу породжує дискусії щодо доцільності та природи місцевого самоврядування.

На сьогодні в місцевому самоврядуванні України існує чимало проблем, які потребують дослідження та вирішення, а саме: впровадження чіткого розподілу влади між державними органами й органами місцевого самоврядування і передачі останнім значної кількості управлінських функцій, удосконалення системи і структури органів місцевого самоврядування, зменшення загального числа територіальних громад шляхом їх об'єднання й утворення спільних органів; створення належної законодавчої бази, впровадження механізмів фінансової незалежності місцевого самоврядування й

урегулювання ступеня фінансової допомоги з боку держави і багато інших. Вирішення даних проблем в Україні є неможливим без аналізу основних елементів становлення місцевого самоврядування в світі та аналізу міжнародного досвіду в цій сфері.

Предметом даної статті є дослідження історії виникнення міст у середньовічній Європі та їх значення у розвитку місцевого самоврядування.

Потрібно відмітити, що історія місцевого самоврядування своїми витокami сягає часів античності. Міста, що існували на території Стародавньої Греції були самодостатніми, незалежними містами-державами. Так, давньогрецький філософ Аристотель вважав, що в давніх демократіях громадяни управляли самі, в тому розумінні, що всі управляли і були керовані водночас.

Римська імперія у період з I ст. до н.е. – по IV-V ст.ст. н.е. складалася з тисяч міст, але міста були головним чином центрами адміністративного контролю римської імператорської влади й управлялися імператорськими чиновниками. Але, в той же час, у Стародавньому Римі вперше відбулося правове оформлення елементів місцевого самоврядування. Юлій Цезар у 45 р. до н.е. запровадив організацію місцевої влади на засадах загального принципу самоврядування, тобто організацію муніципального устрою і започаткував нормативне застосування термінів “муніципалітет”, “муніципальний”. Більш як за двохтисячолітню історію значення цього терміну практично не змінилося. Зокрема, муніципалітетами в Стародавньому Римі називалися міста, що користувалися самоврядними правами, а сьогодні – це обрані населенням міські та сільські органи місцевого самоврядування – уповноважені громадою органи управління, що з дозволу уряду беруть на себе обов’язок виконання громадських завдань та функцій.

Після того як в V ст. Західна Римська імперія остаточно припинила своє існування під ударами германських завойовників, майже всі римські міста прийшли до занепаду і до IX ст. практично зникли. Так сталося, зокрема, на

Півночі Італії, але на Півдні, що залишився під візантійським пануванням, продовжували існувати Неаполь, Салерно, Бари, Сіракузи, Палермо й інші римські міста. Крім того, збереглися деякі важливі морські порти за межами Південної Італії, такі як Венеція й Дуррес на Адріатиці та портові міста на середземноморському узбережжі майбутніх Франції та Іспанії. Деякі міста, розташовані в глибині материка, наприклад Кельн, Мілан, Лондон, теж продовжували своє існування, але стали по суті торговельними поселеннями або торговельними кварталами при фортецях.

За рідкісними винятками, одним із яких було місто Рим, не існувало ніякої політичної спадкоємності між колишніми римськими містами й тими європейськими містами, які зрештою вирости, часто на місці або поблизу римських поселень у XI-XII ст.ст. У тих містах, де розташовувалася єпископська кафедра існувала спадкоємність церковної влади, але навіть і ці міста деградували до рівня містечок, що майже зливалися із сільською місцевістю.

У соціальному та економічному відношеннях міста до поч. XI ст. склалися переважно з людей, що займалися землеробством. Були й купці, вони жили в торговельних кварталах, що звичайно розташовувалися відразу за стінами замка або іншого укріплення. Були лицарі й дворяни, що жили усередині замка, але ці стани становили меншість населення, а ремісників і майстрів було зовсім мало. У більшості випадків у ті далекі часи місто було просто великим селом, серед жителів якого були купецькі та військові сімейства. У політичному та юридичному відношенні місто також не було незалежним утворенням, а його жителі не мали ніякого спеціального статусу або привілеїв, які відрізняли б їх від сільських жителів. Також місто не мало й власної судової або адміністративної організації. З огляду на соціальний стан жителі його були не городянами, а лицарями, вільними селянами, сервами, рабами, кліриками або купцями. Якщо в них була земля, то на основі тієї ж системи тримання, що панувала за межами міста. Міста, що існували в Європі до

XI ст. були позбавлені двох основних ознак західного міста нового часу: там не було середнього класу й муніципальної організації. Це дає підстави стверджувати, що на поч. XI ст. у Західній Європі міст не було, якщо під містом розуміти поселення, жителі якого живуть комерцією, а не обробіткою землі, або громаду, що є правовим утворенням і має властиві їй закони й інститути.

Взагалі термін “середньовічне європейське місто” має географічний, політичний і правовий зміст. Початки розуміння цього змісту дають уявлення про виникнення та розвиток міст у середньовічній Європі. У період раннього Середньовіччя роль міст в Європі була невеликою – стародавні римські міста, як вже було зазначено, занепали, а нові – лише почали формуватися.

Загалом історія виникнення європейських середньовічних міст ґрунтується на різних концепціях. Так, представники “романістичної” теорії (Савіні, Тьєрі) вважали середньовічні міста наступниками і прямим продовженням античних міст. Творці “вотчинної” теорії (Фюстель де Куланж, Сибом) провідну роль у творенні міст віддавали середньовічній вотчині. Численні наукові концепції акцентують на ролі громади у розбудові міст. Зокрема, німецький історик Маурер, який став творцем “общинної” теорії, обґрунтував виникнення міст як результат життя німецької сільської громади – марки. Концепцію про місто як автономну корпорацію, відповідно до якої головна системоутворююча ознака міста – громада, розробив М.Вебер. Творці “бургової” теорії (Колітген, Метланд) звертали увагу на те, що місто – це укріплене поселення, фортеця. Численні концепції пов’язували виникнення і розвиток міст з економічними процесами у середньовічній Європі. Представники “ринкової” теорії (Зоц, Шредер, Шульте) за основу своєї наукової концепції брали міський ринок і ринкове право – як центри торгівлі та передумову утворення міст.

Ф.Бродель ґрунтовно розробив теорію міст як “світів-економік”. Згідно з цією теорією “місто перебувало в центрі скупчення конче потрібних передумов, що забезпечували його ділову активність: інформації, товарів,

капіталів, кредиту, людей, векселів, торговельної кореспонденції”. Таке місто було метрополією для малих міст і містечок, центром економічного багатства і соціального розшарування, космополітичним і віротерпимим. Ф.Бродель вважав, що такі міста як Антверпен, Генуя, Венеція, Флоренція вже в епоху Середньовіччя були капіталістичними і почергово мали істотний вплив на світову економіку, політику та право. Крім цього, такі італійські міста, як Амальфі, Венеція, можна назвати містами у чистому вигляді – вони не мали земель для сільського господарства. Отже, піднесення міст було безпосередньо пов’язане з міжнародною торгівлею, насамперед, морською.

Про роль міжконтинентальної та міжрегіональної транзитної торгівлі та її носія – купецтво йдеться в концепції міста бельгійського історика А.Піренна.

Інтерес же правознавців викликає теорія утворення середньовічних міст, яку умовно можна назвати правовою. Представники якої вважають, що міста у правовому сенсі є витвором саме Середньовіччя. Раніше вони виконували торговельні та господарські функції, і лише отримавши самоврядування, оформивши правовий статус, міста стали такими, якими ми звикли їх бачити.

Сучасні теорії намагаються систематизувати названі концепції, доповнити їх адміністративними, воєнними, культовими факторами. Важливість цих теорій для вивчення історії міст у середньовічній Європі зумовлена тим, що процеси формування європейського міста мали загальні закономірності. Одна з таких закономірностей – невіддільність історії міст та історії міського права.

Міське самоврядування з’явилося внаслідок боротьби міст за свої права. Ця боротьба між містами та їх сеньйорами отримала назву комунальний рух, який в Європі отримав поширення у XI – XIII ст.ст. Історичними наслідками цієї боротьби стали більша чи менша автономія окремих міст у

централізованих державах, утворення міських республік, формування союзів міст.

Більшість міст у централізованих державах отримували автономію, купуючи привілеї на самоврядування у монарха чи великого феодала. Внаслідок феодалного договору на міста поширювалися відносини сюзеренітету-васалітету. Сюзереном виступав король або великий феодал, васалом – місто, яке сплачувало податки і виконувало повинності (військову, участь у курії та суді сеньйора).

Право на самоврядування місто намагалося формалізувати у зовнішніх атрибутах та символах. Класичними символами стали башта (згодом міська ратуша), вічкові дзвони, міські площі – ринки, шибениці і ганебні стовпи на межі міських володінь, міські герби, печатки тощо.

Спочатку знаками міського самоврядування, що посвідчували наданий сеньйором привілей, були його капелюх або рукавичка, виставлені на міському ринку.

Міста по-різному домагались отримання самоврядування. Так, наприклад, більшість великих французьких міст Тулуза, Марсель, Монпел'є домоглися права на самоврядування через викуп муніципальних привілеїв.

Подібно отримували міські вольності міста Англії. Стосунки англійських міст із сеньйорами оформлялися так званими хартіями вільностей, які містили норми конституційного, кримінального, торговельного й іншого права. Особливо багато таких хартій міста отримали в період правління короля Ричарда Левове Серце, який, відчуючи потребу в коштах для здійснення активної політики, продавав хартії вільностей містам.

Водночас чимало європейських міст отримали право на самоврядування внаслідок тривалої боротьби зі своїми сеньйорами. Непоодинокими були випадки збройних конфліктів, у яких міщани завойовували та відстоювали міські вольності. У країнах з сильною

королівською владою містам взагалі не вдавалося позбавитися контролю чиновників короля або інших сеньйорів та отримати самоврядування.

Отже, в XI – XIII ст. в Західній Європі відбулися так звані комунальні революції, наслідком яких стало становлення місцевого самоврядування як самостійного правового інституту. І саме в цей період почав відбуватися підйом міст, якому сприяли економічні, соціальні, політичні, релігійні та правові фактори.

До економічних факторів потрібно віднести перш за все зародження європейської торгівлі. Ринки, які виникали навкруг замку чи єпископського палацу, ставали ядром нових міст. Сюди прибувало надлишкове сільське населення, яке з'явилося внаслідок швидкого зростання продуктивності сільського господарства в XI ст. Ці люди ставали, переважно, ремісниками і складали, за підрахунками фахівців, до 80 відсотків тогочасного населення міст. Зріст добробуту сільського населення був необхідною передумовою для постачання міст продовольством та сировиною, у містах також перероблялася продукція сільського господарства. Певну частину міського населення складали купці. Поступово тут формувався новий спосіб виробництва і новий спосіб розподілу. Таким чином, економічні причини виникнення нових міст потрібно пов'язувати не тільки з ростом сільського господарства, але й з ростом стану майстрів, ремісників та інших виробників промислової продукції. В такий спосіб міста давали новий спосіб виробництва і новий спосіб перерозподілу.

З економічними причинами урбанізації були тісно пов'язані і соціальні фактори. В XI – XII ст. відбувалися великі соціальні переміщення як по горизонталі, так і по вертикалі. Села часто втрачали всіх своїх жителів, які переїжджали у міста. Соціальна структура європейських держав стала динамічною, існували реальні можливості переміщатися із стану в стан, переїжджати із сіл у міста. У нових містах XI – XII ст. практично не було рабства на відміну від поселень, які існували у попередній період; тут відкривалися великі можливості для досягнення матеріальних та соціальних успіхів.

Світські та церковні правителі використовували ці фактори у політичних цілях. Вони надавали містам спеціальні хартії, створювали умови для притоку в міста емігрантів. Міста ставали незалежними політичними й економічними одиницями, і політична влада в них все більше зосереджувалася у руках вибраних чи призначених жителів міста, тим самим послаблювалася влада феодалного правителя. Жителі міст одержували право та обов'язок носити зброю і захищати свої міста, внаслідок чого вони ставали ефективніші у військовому відношенні, ніж замки. Так, в Англії в 1181 р. вирішили, що жителі міст та общини вільних людей повинні носити зброю, в такий спосіб зробивши їх солдатами, а всі міста військовими одиницями. Таким чином, феодали одержували безпосередню військову користь від розвитку міст. Міста давали їм і певні економічні вигоди, тому що сплачували різні види податків та поставляли промислові товари.

Поряд з цими факторами, на які часто звертають увагу дослідники, на виникнення міст вплинули релігійний та правовий фактори.

Міста XI-XII ст.ст. були релігійними асоціаціями в тому розумінні, що кожне з них трималося на релігійних цінностях та обрядах, включаючи релігійні клятви. Вони стали першими асоціаціями оскільки кожне з них трималося на загальній міській правовій свідомості й на своєрідних міських правових інститутах. На практиці більшість європейських міст виникали в результаті юридичного акту, звичайно дарування хартії, причому міста не просто виникали, їх засновували. Більше того, хартія майже незмінно встановлювала основні “вільності” громадян, які звичайно включали значні права самоврядування. Звичайно, правовий характер нових європейських міст був тісно пов'язаний з їхнім релігійним характером. Хартії підтверджувалися релігійними клятвами, а ці клятви, поновлювали при зміні посадових осіб, включали насамперед зобов'язання дотримуватися міських законів.

Про важливе значення релігійних і правових факторів у виникненні західноєвропейських міст можна судити хоча б у порівнянні з розвитком міст у

тодішній ісламській цивілізації Близького й Середнього Сходу. Там, незважаючи на наявність подібних економічних і політичних факторів (процвітаючу торгівлю, дрібну промисловість, середні верстви населення, сильну централізовану територіальну владу) і фізичне збереження там багатьох міст Римської імперії, міська культура була слабкою. В економічних і політичних відносинах ісламські міста не мали корпоративної єдності і незалежності, власне кажучи, це були великі села, які більш-менш зливалися із сільською місцевістю. У порівнянні із Заходом вирішальна різниця полягала в тому, що ісламські міста, з одного боку, не були громадами, не склалися з релігійних гільдій або братств, а з іншого боку – ніколи не визнавалися корпораціями й не одержували хартиї прав і свобод.

Урбанізація в європейському місті стала можлива лише тоді, тобто наприкінці XI ст. та в XII ст. і не раніше, і саме там, тобто у Європі, а не в іншому місці, завдяки новим релігійним і правовим поняттям, інститутам і практиці, завдяки новим релігійним страстям, діям, пов'язаним із громадами й іншими братніми асоціаціями, колективними присягами, хартіями вільностей, раціональними й об'єктивними судовими процедурами, рівністю прав, участю в законотворчості, представницьким правлінням і самою державністю.

Великі і малі міста, різні за розміром, виникали і розвивались різними способами та з різних причин. Однак, існували загальні моделі, які робили їх містами. Оскільки правове оформлення місцевого самоврядування в Європі тісно пов'язане з поняттям “Магдебурзьке право”, яке виникло як феодальне міське право, а згодом поширилося на багато інших міст Європи і стало символом феодального міського самоврядування, то ми не будемо розглядати розвиток різних видів міст у різних частинах Європи, а зупинимося лише на характеристиці німецького міста Магдебург та його права.

Інтенсивне зростання міст і зародження міського права в Німеччині прийнято пов'язувати з наслідками походів у X-XI ст. німецьких імператорів до

Італії, де вони ознайомилися з містами, за зразком і звичаєм яких, зокрема, було засновано низку саксонських міст на ріках Заалі, Ельбі та Одері. Проте, вільні міські громади з цеховою організацією та правом на самоврядування і власну юрисдикцію у старих і новостворених містах загалом сформувалися лише наприкінці XII ст. З'явилися власне міські суди, які спочатку розглядали ринкові спори, але згодом охопили своєю юрисдикцією все населення міста і витіснили з ужитку ленне та дворове право у містах. Так, з практики міських судів виникло міське право. Найдавнішими відомостями про міське право вважаються привілеї на власну юрисдикцію, які дістало місто Любек 1160р. – від Генріха Льва, 1188р. – від Фрідріха I Барбаросси і 1226р. – від Фрідріха II Гогенштауфена, та привілеї м. Магдебурга, отримані 1188 р. від єпископа Віхмана, з яким прийнято пов'язувати зародження Магдебурзького права.

Взагалі потрібно відмітити, що Магдебург багато віків був центром торгівлі зі слов'янами. 968 р. став центром єпархії архієпископа. Пізніше був важливою військовою базою для походів на слов'ян. І тільки на початку XII ст.. Магдебург створив власні управлінські та правові установи, а також власну громадську свідомість. 1129 р. мешканці міста зі зброєю у руках повстали проти свого власника – архієпископа, який подавив бунт, але був не в змозі стримати розвиток самоврядування в місті. Вже 1160 р. в тогочасних документах згадуються засідателі та судді міста Магдебург. 1183 р. вперше згадується суд засідателів, і вже 1188 р. архієпископ Віхманн перебудував міське управління. До вже існуючих спадкових посад бургграфа та його заступника, він створив раду з 12 осіб, яка включала 11 довічних членів-засідателів та заступника бургграфа. Так, місто отримало автономію у відправленні правосуддя, у сфері оподаткування, а архієпископ пери цьому зберіг контроль над містом.

У зв'язку з реформою 1188 р. архієпископ Віхманн видав і перше писане законодавство Магдебурга (документ з 9-ти статей). Ці статті не були повним викладом Магдебурзького права, скоріше за все це були рішення деяких

важливих спірних питань ,які ґрунтувались на судових рішеннях. Саме ці дев'ять статей і були першим писаним зібранням норм Магдебурзького права.

Більшість німецьких міст запозичило міське право саме у Магдебурга чи Любека і вважало вищою інстанцією для своїх судів суд відповідного міста. В окремих випадках місто, яке взяло Магдебурзьке право безпосередньо з Магдебурга, відривалося від метрополії і вже, маючи результати власного правового розвитку, передавало своє міське право іншим.

Міста, які отримували Магдебурзьке право разом з тим отримували самоврядування, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги щодо ремесел і торгівлі та звільнялися від феодалної повинності (окрім гужової). Магдебурзьке право встановлювало порядок обрання міської влади, її функції, основні норми цивільного і кримінального права, правила судочинства та оподаткування, визначало діяльність купецьких об'єднань, ремісничих цехів, порядок торгівлі тощо.

Магдебурзьке право не було єдиним зводом. Це фактично була узагальнена назва комплексу правових джерел, які в різний час використовувалися в органах міського самоврядування і міських судах. Також міста з Магдебурзьким правом активно використовували і загальнонімецьке джерело права – “Саксонське зерцало” (1221-25р.) та його пізніші аналоги – “Швабське зерцало”, “Німецьке зерцало” тощо. В XIII-XIV ст. міське право часто викладалось у формі повідомлень для інших міст, які прагнули його запозичити.

Загалом Магдебурзьке право у відносно завершеному вигляді склалося у XIII ст. і поширилося спочатку на інші міста Східної Німеччини (Галле, Дрезден, Герліц), а згодом – разом з німецькою колонізацією – на Східну Пруссію, Сілезію, Чехію, Угорщину, а далі – на Польщу, Литву і Україну.

У Польщу Магдебурзьке право проникло разом з німецькими колоністами. Далі німецьке право розповсюдилось у Литві і на Русі. Слід зазначити, що Магдебурзьке право у Польщі і Литві розповсюджувалося не

шляхом узаконення будь-якого збірника, а шляхом переказів. З появою двох збірників Магдебурзького права Ландрехта і Вайхбільда, вони попадають у столицю Польщі – Краків. Близько 1359р. у Польщі з'явився латинський переклад Ландрехта і Вайхбільда, зроблений Конрадом із Сендомира. При Казимирі Великому Магдебурзьке право отримує офіційне визнання. Особливістю Магдебурзького права у Польщі було те, що воно носило різні назви, взяті від міст, котрі раніше інших отримали Магдебурзьке право і потім робилися зразками для інших магдебургій.

У грамотах польських королів, якими дарувалося магдебурзьке право деяким містам, говорилося, що король відмінє “все иные Права польские, литовские й русские й все иные обичаи, которые были не согласны с правом немецким магдебургским”. Місто звільнялось від судів і влади воєвод, панів, старост, суддів, намісників та інших урядників. Городяни не повинні були відповідати перед ними. В містах установлювався свій власний суд. Мешканці міста звільнялися від повинності нести військову повинність. Міста отримували право володіти поземельною власністю (це право мало раніше шляхетство).

На практиці не всі міста використовували всі права у однаковому вигляді. Оскільки всі державні посади у Польщі, у томі числі вйтівство, могли відчужуватися шляхом дарування і купівлі, всі права вйта переходили до міської общини. В тих містах, яким це вдалося, на перший план виходить рада. В деяких містах були створені особливі колегії для посольства, з 7, 20, 30, 40 представників, котрі з числа членів отримували назви септемвират, вигинтовират, квадрагинтовират. Ця колегія отримувала законодавчу владу, вона збиралась у певні пори року. Колегія мала свого посла на сейм. З радою вона постійно вела спори. Усі ці спори вносили велику плутанину в муніципальний устрій міст. Уряд вирішив 1776 р. знищити у Литві Магдебурзьке право в усіх містах, крім 11 великих і старіших: Вільно, Ліди, Трок, Ковна, Мінська, Мозиря, Брест-Литовська та інших.

Таким чином, на нашу думку, незважаючи на різноманітність концепцій, стосовно походження міст, історія міст середньовічної Європи почалася не в античності, а на межі XI – XII ст.ст. у той час, коли з'явилися всі необхідні для цього компоненти. Міста по-різному набували самоврядування, але, як правило, це робилося кількома способами, зокрема, це купівля привілеїв, збройна боротьба, отримання хартій. Разом із привілеями міста отримували і самоврядування. Величезне значення для становлення місцевого самоврядування як самостійного правового інституту і системи органів влади мали так звані комунальні революції в Західній Європі в XI – XIII ст., результатом яких стало комунальне самоврядування (муніципальна організація), яке передбачало звільнення міста з-під влади феодалного власника та створення міських органів самоврядування – виборної ради та магістрату (виконавчого органу), які були незалежними від центральної, “коронної” влади. Одним із таких міст і стало місто Магдебург та його право, яке з Німеччини протягом часу поширилось у міста Литви, Польщі, Сілезії та в інші області Центральної та Східної Європи, пройшло еволюцію, органічний розвиток і ріст, і в такий спосіб стало головним фундаментом писаного права в Центральній і Східній Європі, а також в Україні.

Література

1. Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпоха формирования /Пер. с англ. – М.,1998. – 624 с.
2. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). – Львів,2002. – 255 с.
3. Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні - Руси в XV – XVIII в. – Частина 2. – Львів, 1904.
4. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): Навч. посібник / за ред. проф. Б.Й.Тищика. – Львів, 2006. – С. 593-610.
5. Василенко Н.П. Право магдебургское // Корпус магдебурзьких грамот українським містам. – К.,2000. – С.189-197.